

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 340.15:347:347.9

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i1.311>

О. М. Борщевська

*кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри цивільного і трудового права
Одеського національного морського університету
orcid.org/0000-0003-2549-429X*

ЮРИДИЧНІ ФІКЦІЇ В ТЕМПОРАЛЬНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА ТА СУЧАСНИХ ГАЛУЗЕЙ ЦИВІЛЬНОГО ТА ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Наукова стаття присвячена аналізу юридичних фікцій в темпоральному дослідженні через призму приватного права Стародавнього Риму з рецепцією у сучасне українське цивільне право та цивільне процесуальне право. В статті надається аналіз юридичної фікції в Стародавньому Римі як своєрідної юридичної техніки, яка надавала змогу дійти справедливого судового рішення в умовах вікових незмінних джерел римського приватного права. Також досліджуються питання рецепції юридичної фікції в сучасні галузі українського права, зокрема цивільне право та цивільне процесуальне право. Надається порівняльний аналіз юридичної фікції з такими поняттями як аналогія права та аналогія закону, правова аксіома, презумпція, преюдиція, оціночні судження. Акцент робиться на відмінність сприйняття юридичної фікції в римському приватному праві та сучасному українському цивільному та цивільному процесуальному праві.

У статті авторка зазначає, що юридична фікція, як в римському приватному праві так і в сучасному цивільному і цивільному процесуальному праві є досить дієвим інструментом, який дозволяє досягти справедливості у справі та подолати абстракцію закону, індивідуалізуючи кожен конкретну справу.

Звертається увага на те, що питання застосування юридичної фікції хоч і досліджувалися раніше, але не визначали таке коло понять для порівняльного аналізу, яким би охоплювався майже весь спектр правових інструментів для подолання абстрактного сприйняття норм законодавства задля індивідуалізації їх для кожної конкретної справи.

Таким чином, слід зазначити, що юридична фікція пройшовши шлях рецепції з римського приватного права до сучасного українського цивільного права та цивільного процесу трансформувалася в своєму правовому застосуванні, але не змінила своєї сутності, оскільки дозволяє при абстракції закону індивідуалізувати конкретний правовий казус та вирішити його згідно з принципами справедливості, які були актуальними як в римському приватному праві так і є актуальними в сучасному українському цивільному праві та цивільному процесуальному праві.

Ключові слова: юридична фікція, римське приватне право, цивільне право, цивільне процесуальне право.

Borshchevska O. M. LEGAL FICTIONS IN THE TEMPORAL STUDY OF ROMAN PRIVATE LAW AND MODERN BRANCHES OF CIVIL AND CIVIL PROCEDURAL PROCESS

The scientific article is devoted to the analysis of legal fictions in temporal research through the prism of private law of Ancient Rome with reception in modern Ukrainian civil law and civil procedural law. The article analyzes the legal fiction in ancient Rome as a kind of legal technique that allowed to reach a fair judgment in the age-old constant sources of Roman private law. The issues of reception of legal fiction in modern branches of Ukrainian law, in particular civil law and civil procedural law, are also studied. A comparative analysis of legal fiction with such concepts as analogy of law and analogy of law, legal axiom, presumption, prejudice, evaluative judgments. Emphasis is placed on the difference between the perception of legal fiction in Roman private law and modern Ukrainian civil and civil procedural law. In the article, the author notes that legal fiction, both in Roman private law and in modern civil and civil procedural law is a very effective tool that allows to achieve justice in the case and overcome the abstraction of the law, individualizing each case. It is noteworthy that the use of legal fiction, although previously studied, did not define such a range of concepts for comparative analysis, which would cover almost the entire range of legal tools to overcome the abstract perception of law to individualize them for each case. Thus, it should be noted that legal fiction, having passed the path of reception from Roman private law to modern Ukrainian civil law and civil process, has been transformed in its legal application, but has not changed its essence, as it allows to individualize principles of justice, which were relevant both in Roman private law and are relevant in modern Ukrainian civil law and civil procedural law.

Key words: legal fiction, Roman private law, civil law, civil procedural law.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку правової думки та правової держави дослідження втілення в правову площину поняття юридичної фікції на перший погляд вважа-

ється неможливим, оскільки в суто побутовому сприйнятті фікція виявляється чимось таким, що є неправдивим чи потребує припущень та доказів. Але розглядаючи поняття юридичної фікції

в історичному контексті, можна визначити, що такий правовий інструментарій відіграв певну роль при формуванні правової системи в стародавньому світі, зокрема Стародавньому Римі та виступав як спеціальний правовий засіб, завдяки якому абстрактне тлумачення правової норми можна було вкласти в індивідуальний правовий казус. Деякі науковці вважають, що на сучасному етапі існування правової системи застосування юридичної фікції скорочується, оскільки відносини повинні бути врегульовані виключно в правовому полі, але виходячи з того, що закон це абстракція можна поставити під сумнів таку позицію. Тому вивчення застосування юридичної фікції є досить актуальним та своєчасним. Дослідженнями юридичних фікцій у різний час займалися такі вчені як В.М. Абдрашитов, О.О. Бакалінська, О. Величко, О.М. Гаргат-Українчук, М.Л. Давидова, Н.С. Караніна, О.А. Кузнецова, Р.К. Лотфуллін, Р.Д. Ляшенко, О.В. Павличенко, І.В. Решетникова, Ю.О. Сериков, Д.С. Суханова, Т.С. Таранова, М.К. Треушніков, О.В. Ул'яновська, О.В. Федотов, Д. Черемнов та ін.

Метою та завданнями статті є дослідити рецепцію юридичної фікції з римського приватного права до сучасного цивільного та цивільного процесуального права України, визначити межі можливого застосування цього юридичного інструментарію та надати порівняльний аналіз з такими поняттями як аналогія права та аналогія закону, правова аксіома, презумпція, преюдиція, оціночні судження.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, цивільний процес в Стародавньому Римі в класичний період часу був дуже формалізованим, а процес прийняття законодавчих актів не був динамічним. Законодавчі акти приймалися на довгі роки, як то наприклад XII таблиць. Сама специфіка ведення справи у суді передбачала суворе озвучування правової норми та формули, де саме вимовляння не в тій послідовності слів вважалося за програш справи. Такий формалізм цивільного процесу в Стародавньому Римі й був запорукою того, що в певній кількості випадків справи розглядалися лише з формальних позицій, не досягаючи істини за справою.

Тому римські юристи стикнулися з проблемою динаміки відносин, які потрібно врегулювати за допомогою норми права виходячи зі статичності правових норм, тобто через відсутність по суті таких правових норм, які б на даному етапі змогли врегулювати ті чи інші відносини. Вже тоді римські юристи почали замислюватися що закон це абстракція, тому вже в період принципату дозволялися, але недовгий час, тлумачення законів визначеними римськими юристами. І все це ставило перед собою мету досягнення справедливості, оскільки саме справедливість в вирішенні спору

вважалася тією істиною, яка ставилася найвищою метою застосування закону як втілення ідеї права, як вищої міри справедливості. Так, римський юрист Павло зазначав: «У справах, особливо юридичних, треба пам'ятати про справедливість» [1], «Це бажано з міркувань справедливості, хоча право й не приписує» [2]. Марцел наводить такий вислів імператора Антоніна: «Хоча й важко змінювати встановлений порядок, але там, де цього вимагає явна справедливість, необхідно надавати допомогу» [3]. Таким чином, можна встановити причини появи такого правового інструментарію як юридична фікція, яка могла надати припущення того що могло відбутися гіпотетично, але не було зазначено в законі як таке. Тобто юридична фікція вважалася об'єктивною обставиною, яка переломлювалася крізь призму суб'єктивного припущення.

Так, юридичні фікції в Стародавньому Римі були засобом подолання консерватизму законів та навіть свавілля держави. Вони були запроваджені як засоби, що сприяють більш швидкому і більш простому вирішенню юридичних питань, долаючи стан фактичної невизначеності у випадку відсутності іншого ефективного механізму правового регулювання відносин, що виникли. Фактично юридична фікція використовувалася для подолання «фактичної прогалини», яка утворилася через ті чи інші обставини. Тут ми стикаємося з започаткуванням аналогії права та аналогії закону в римському приватному праві. Юридична фікція як така вперше почала з'являтися в едиктах претора, які визнаються так званою правотворчою діяльністю претора, яка допомагала здійсненню цивільного права, заповнюючи прогалини цивільного права, а згодом впливала на зміну та виправлення цивільного права. Отже, в римському приватному праві сформувався постулат про те, що юридична фікція – це положення, яке насправді не існує, але яким право додало значення факту для справедливого розгляду справи в суді. Як приклад юридичної фікції в римському приватному праві задля справедливого розгляду справи в суді ставала фікція про припущення іноземця римським громадянином, якщо він виступав позивачем або відповідачем в цивільних справах.

Якщо звернутися до правових актів чи праць юристів Стародавнього Риму то ми не знайдемо визначення юридичних фікцій. Причину можна пояснити словами римського юриста початку I століття Яволена Прискусу «Будь-яке визначення в цивільному праві небезпечне, бо існує мало випадків, якщо воно може бути спростоване» [4]. Тобто вже в праві Стародавнього Риму почав формуватися принцип верховенства закону та його непорушність. Але саме розвиток юридичної техніки дозволив компенсувати відсутність такого законодавчого закріплення визначення юридичної

фікції великою практикою її застосування як інструментарію цивільного процесу.

Більш того, в певних випадках можна побачити рецепцію таких фікцій у сучасне українське цивільне право. Наприклад, однією з фікцій в приватному римському приватному праві була фікція про те, що раби є речами, тобто «розмовляючи знаряддя». Рецепція такої фікції на сьогоднішній час можна знайти в Цивільному кодексі України в статті 180 згідно до якої «тварини є особливим об'єктом цивільних прав. На них поширюється правовий режим речі, крім випадків, встановлених законом» [5].

Цікаву фікцію, яка існувала в римському приватному праві наразі ми можемо знайти в екологічному праві, а саме щодо об'єктів права. Так, у римському приватному праві не визнавалися речами об'єкти, які можуть принести більш шкоди ніж користі. В сучасній доктрині екологічного права не визнаються об'єктами екологічного права ті об'єкти, правовий статус яких не може бути врегульований нормами екологічного права.

Що стосується цивільного процесу, то тут вперше фікції застосовуються, як вище вказувалося, в едиктах претора, які обґрунтовували позови з фікціями для більш гнучкого використання застарілих актів. Наприклад, якщо порівнювати юридичну фікцію в римському цивільному процесі, де за згадку «виноградних лоз» позивачем замість «дерев», як прописано в Законах 12 таблиць слідувало винесення негативного рішення для позивача, то запровадження юридичних фікцій було досить прогресивним.

В формулах до позову претор вказував судді припустити наявність фактів, які могли не існувати у дійсності, і навпаки, міг запропонувати вважати факти, які наявні не дійсними. Але не треба думати, що таким чином фікції підміняли собою дійсні факти. Слід мати на увазі, що римська правова норма не змінювалася сторіччями. І тому її використання могло бути настільки архаїчним, що тільки за допомогою певного припущення можна було досягти справедливості у спорі. До речі таким чином рецепція римського приватного права стала можлива й на диво в англо-саксонській системі права при виділенні зі звичайного права в подальшому права справедливості.

Зазвичай такі фікції в процесі мали припущення щодо того, що квірит, який не був римським громадянином та не міг здійснювати велике коло прав за римським приватним правом, має володіти річчю, яку він придбав, порушивши спеціальну формулу, тільки за правом набувальної давнини. В даному разі претор накладав обмеження на відчуження такої речі на весь строк течії періоду, який необхідний для того щоб можна було придбати річ за набувальною давністю.

Зрозуміло економічних зв'язків та договірними відносинами з іноземцями в статичному рим-

ському приватному праві все частіше почалися використовуватися фікції при захисті цивільних прав, презумуючи, що квірит є для певного окремого спору як така особа, що має правовий статус римського громадянина, бо інакше неможливо було вирішити спір. Р. Ієринг із цього приводу писав, що фікція є юридичним прийняттям факту (позитивного або негативного) всупереч дійсності з метою створити штучним шляхом історичну або догматичну підставу для відомих юридичних правил, які потрібні з погляду справедливості або корисності, але не можуть бути обґрунтовані засобами до цього чинного права [6, с. 221].

Таким чином можна виділити окремі ознаки юридичних фікцій в римському приватному праві:

1. Фікція надавала можливість визнавати обставину яка існує, як таку що не існує та навпаки.
2. За будь-яких обставин правозастосовувачі усвідомлювали неправдивість змісту фікції висловлюючи її словами «мов би», «якби» тощо
3. Фікцію неможливо було юридично спростувати
4. Основна мета юридичної фікції в римському приватному праві досягнення справедливості при вирішенні спору.

Виходячи з вищевказаних ознак юридичних фікцій в римському приватному праві можна зробити висновок, що це інструмент юридичної техніки, завдяки якому засобом припущення наводяться тези, які не є правдивими та які неможливо спростувати, але вони не порушуючи конструкцію статичних норм римського приватного права, дозволяють вирішити спір з досягненням справедливого рішення, де ефект припущення трансформується в ефект допущення.

Цікавим зауваженням виявляється з'ясування рецепції щодо відомої нині тези «незнання закону не звільняє від відповідальності». Наразі в сучасному українському законодавстві вона є припущенням, тобто можна сказати юридичною фікцією. А в Стародавньому Римі вона не була такою, оскільки тільки знання законів XII таблиць та складання іспиту щодо їх знання надавало можливість особі набути цивільної правоздатності і з цього часу особа не могла посилатися на необізнаність в Законі.

Щодо рецепції поняття юридичної фікції в сучасне українське право, зокрема, цивільне право та цивільне процесуальне право, то тут слід зауважити, що необхідно розрізняти такий інструмент від інших правових засобів формування юридичної практики таких як, аналогія права та закону, презумпція, преюдиція, оціночне судження тощо.

Якщо юридичні фікції в римському приватному праві застосовувалися для подолання застарілості та архаїчності правових норм Стародавнього Риму, то в сучасному світі вони набувають децю іншого забарвлення.

Як зазначає О. Величко «юридичні фікції» – загальнотеоретичне поняття, інструменти в юридичній техніці, інтелектуальні методи абстрактного характеру, які використовуються для аналітичної роботи в різних галузях знань [7, с. 1].

З теорії права та держави ми знаємо, що закон це абстракція, яку можна застосувати до безліч кількості правових казусів. Закон не індивідуалізує відносини, тому застосування закону до кожного індивідуального випадку потребує деталізації ситуації та можливості узагальнити застосування норми закону, але досягти при цьому справедливого вирішення. Такими засобами адаптації абстрактного до приватного є застосування аналогії права та закону, презумпції, преюдиції, а також слід відрізнити ці поняття від так званих оціночних суджень.

У словнику юридичних термінів аналогія закону визначається як вирішення конкретної юридичної справи на підставі норми права, яка регулює аналогічний випадок. Аналогія права трактується як застосування загальних принципів права (галузей, інститутів), якщо в законодавстві немає спеціальних або подібних норм, розрахованих на врегулювання таких відносин [8, с. 6]. Тобто аналогія, яка є засобом тимчасовим, призначеним для надання допомоги в заповненні прогалин на підставі існуючих відповідно чи норм аналогічних випадків чи загальних принципів права. Юридичну фікцію в сучасному розумінні можна трактувати відмінно від того поняття юридичної фікції, яка виникла в римському приватному праві. Так римське приватне право не знало поняття аналогії, але воно використовувало юридичні фікції, які були за своєю правовою природою схожі на аналогії. Але наразі юридичні фікції в сучасному українському праві рецепіювалися в іншу правову конструкцію, яка, на відміну від аналогії закріплюється в законодавстві за допомогою певних так званих словесних формул, наприклад зі словами «якщо», «вважається», «якщо інше не передбачене законом». Тобто законодавчо закріплюється припущення, якого насправді немає, але яке не виключається. Одним з таких прикладів можуть слугувати правочини з умовою в цивільному праві та багато інших прикладів. В цивільному процесі можна навести приклад юридичної фікції у разі, коли сторона надає свою офіційну електронну адресу для листування (частина 6 статті 128 Цивільного процесуального кодексу України) [9]. Вважається, що вся кореспонденція, має бути доставлена особі в розумні строки. Фікцією це можна вважати виходячи з того, що така позиція прописна у законодавчому акті, але наразі можуть виникнути випадки, коли особа не зможе зайти на свою електронну адресу, чи станеться збій у системі – та фікція отримання електронного листа не спрацює. І тут можна

окреслити формулу «завдяки юридичній фікції неіснуючий факт чи подія закріплюється законодавством як таке що має місце бути та таким чином стає обов'язковим».

Слід також відрізнити юридичні фікції від юридичних аксіом. Це має досить серйозне теоретико-практичне значення, оскільки правова аксіома базується на тих поняттях, які неможливо спростувати, оскільки вони виходять з понять тих правових цінностей, які властиві правовому менталітету країни. Правова аксіома – це та істина, яка не потребує додаткового обґрунтування, оскільки базується на тих засадах добра та справедливості, які повинні бути притаманні праву взагалі, як «вищому мірилу справедливості». По суті це принципи права, на яких ґрунтується законодавство. До речі, якщо говорити про римське приватне право в його класичному варіанті, то такою правовою аксіомою можна вважати аксіому про те, що право тоді було зорієнтовано саме на чоловіків, які є римськими громадянами. Вже потім, як відомо, така правова аксіома почала втрачати своє значення з історичних та політичних причин. Як приклад правових аксіом можна навести такі особисті немайнові права як життя та здоров'я людини, свободу людини, неможливість надавати свідчення проти себе та своїх близьких, не можна бути двічі оподаткованим та ін. На відмінність від правової аксіоми юридична фікція є загальноновизнаною та навіть зафіксованою в нормах права, але вона є припущенням про можливість настання чи існування фактів чи подій, які можливо відсутні. Вона також базується на принципах справедливості, але є штучно закріпленою з волі законодавця.

Необхідно розмежувати такі поняття як юридична фікція та презумпція. Тут існує тонка грань щодо відокремлення цих понять.

1. І презумпція, і юридична фікція зафіксовані в законодавчому акті. Але, якщо юридична фікція припускає неіснуючі обставини, які можуть потенційно відбутися і вони не спростовуються, як вже згадувалося вище, то презумпція статично презумує факт, який може бути спростований. Наприклад, у цивільному праві України існує презумпція вини, яка презумується з аналізу норм цивільного законодавства. Наприклад стаття 614 Цивільного кодексу України закріплює що «особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом» [10], частина 2 статті 1166 Цивільного кодексу України вказує, що «особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини» [11], стаття 1178 Цивільного кодексу України також закріплює презумпцію того, що законі представник малолітньої особи (батьки, усиновлювачі тощо) несуть

відповідальність «якщо вони не доведуть, що шкода не є наслідком несумлінного здійснення або ухилення ними від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою» [12].

2. І презумпція, і юридична фікція створюють припущення. Але, якщо презумпція потребує доказів від зворотнього (презумпція невинуватості в кримінальному праві та процесі та презумпція винуватості в цивільному праві та процесі, то юридична фікція, яка має закріплення в законі є вже готовим твердженням.

Викликає зацікавленість розмежування понять презумпції, преюдиції та юридичної фікції Д.В. Черемнов справедливо визначив «головну відмінність юридичної презумпції від преюдиції – джерело закріплення». Якщо презумпція закріплюється в законодавчому акті, то преюдиція знаходить своє відображення в судовому рішенні [13, с.3]. Таким чином, презумпція розповсюджується на всі правовідносини встановлені в законодавчому порядку, преюдиція має юридичну силу тільки для конкретних правовідносин, які були предметом розгляду в судовому процесі (частина 4 статті 82 Цивільного процесуального кодексу України) [14]. Що стосується юридичної фікції, то у зв'язку з вище визначеними поняттями вона з одного боку визначена в законі, тобто має законну силу, але вона конкретизує ті абстрактні правовідносини, які регулюються законом для індивідуального правозастосування, в тому числі і в цивільному процесі.

Наступною відмінністю може стати те, що преюдиція може вважатися вже доведеним фактом у суді по відношенню до конкретної справи, презумпція потребує доказування, а фікція вже є зафіксованим припущенням на рівні закону, який не треба доводити.

Що стосується факту ймовірності, то деякі вчені, зокрема О. В. Павліченко, виділяють ще ступінь ймовірності як розмежування понять презумпції, преюдиції та юридичної фікції відповідно з абсолютною (беззаперечною) ступеню ймовірності, високою ймовірністю та мінімальною ймовірністю [15, с. 97]. Але вважається що така градація є дещо штучною, оскільки тільки преюдицію закріплену Верховним судом України можна вважати абсолютною, а мінімальну ймовірність юридичною фікції не можна визначити як мінімальну, оскільки вона закріплена в законі, не потребує доказів, але при інших рівних умовах (тобто не виявленні інших відомостей) може вважатися беззаперечною.

Що стосується порівняння оціночних суджень та юридичних фікцій тут слід звернути увагу навіть на лексичне значення цих понять. Юридична фікція законодавчо закріплює, як вказувалося, факт чи подію. А оціночне судження є суб'єктивним висновком людини та визначає особисте

ставлення до тих чи інших подій та фактів, тобто висловлення приватної думки, яка виключно при нагоді потребує доказів у судовому провадженні, якщо виникає така необхідність, про що вказується у частині 2 статті 30 Закону України «Про інформацію» [16]. Взагалі вищевказаний Закон передбачає, що «оціночні судження не підлягають спростуванню та доведенню їх правдивості», оскільки не є юридично значущими фактами.

Також слід звернути увагу на дуже важливу річ, яка є запорукою законного та справедливого застосування юридичних фікцій. Так, оскільки підґрунття юридичної фікції є закріпленням у законі, тобто імперативом, який не потребує ані спростування, ані доказування, то будь-які інші припущення, так звані тактичні фікції чи прийоми, які не закріплені в законі, але прямо не заборонені не можуть вважатися юридичними фікціями, оскільки можуть вводити в оману і тому юридичного значення не мають. Тобто вони мають право на існування тільки тоді, коли буде саме доведена їх правдивість та допустимість.

Висновки. Таким чином можна зробити висновок про те, що:

1. На сучасному етапі розвитку законодавства юридичну фікцію можна визначити як закріплену в законодавчих актах правову конструкцію – абстракцію, яка не потребує додаткових доказів, в той час коли в римському приватному праві це була юридична техніка, яка запроваджувалася на підставі едикту претора для кожного конкретного випадку для подолання застарілих норм законодавства дозволяючи вирішити спір з досягненням справедливого рішення, де ефект припущення трансформується в ефект допущення.

2. Юридична фікція стала можливою тільки завдяки розвитку романо-германської системи права з її принципом верховенства закону, де закон є юридичною абстракцією, яка може бути використана для безліч кількості випадків та не є індивідуалізованою. Завдяки застосуванню юридичної фікції закон набуває рис індивідуалізації для кожного конкретного випадку.

3. Юридична фікція має свої особливі риси, завдяки чому її можна відокремити від таких понять як аналогія права та законодавства, правова аксіома, презумпція, преюдиція, оціночне судження, що мають своє особливе правове значення для правового регулювання відносин, які виникають, зокрема в цивільному праві та цивільному процесуальному процесі.

Література

1. Дігести Юстиніана 50.17.90 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pravo/digest/50.php
2. Дігести Юстиніана 39.3.2.5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pravo/digest/39.php

3. Дігести Юстиніана 4.1.7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pravo/digest/04.php
4. [Електронний ресурс] Режим доступу: https://star-wiki.ru/wiki/Gaius_Octavius_Tidius_Tossianus_Lucius_Javolenus_Priscus
5. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року зі змінами та доповненнями станом на 01.01.2022 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
6. Історія вчень про право і державу : хрестоматія / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; авт.-уклад. Г.Г. Демиденко ; заг. ред. О. Петришин. 6-е вид., доп. і змін. Харків : Право, 2014. 928 с.
7. Величко О.Юридичні фікції в цивільному праві // Наукові записки. Том 22. Частина II [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/10174/Velychko_Yurydychni_fiktsiyi_v_tsyvil_nomu.pdf
8. Словничок юридичних термінів: навч. посіб. / [уклад. В.П. Марчук]. – К.: МАУП, 2003-128с.
9. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року зі змінами та доповненнями станом на 01.01.2022 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
10. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року зі змінами та доповненнями станом на 01.01.2022 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
11. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року зі змінами та доповненнями станом на 01.01.2022 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
12. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року зі змінами та доповненнями станом на 01.01.2022 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
13. Черемнов Д.В. Юридичні презумпції та фікції в цивільному процесі України, Автореф. дис... на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2015. 20 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/824>
14. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року зі змінами та доповненнями станом на 01.01.2022 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
15. Павліченко О.В. Юридична презумпція, юридична преюдиція та юридична фікція: співвідношення понять// Держава і право • Випуск 50 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/34675/15-Pavlichenko.pdf?sequence=1>
16. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>